

**СЕКЦІЯ ЗА ТЕМАТИЧНИМ НАПРЯМОМ 4
МЕДІАОСВІТА ТА СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ
СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ**

**SECTION ON THEMATIC AREA 4
MEDIA EDUCATION AND SOCIAL COMMUNICATIONS IN THE
CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS**

Юлія Боднарчук

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності,
Західноукраїнський національний університет

**СТАНОВЛЕННЯ ПРИНЦИПУ «ВІЛЬНА НАУКА»
У МІЖНАРОДНОМУ ПРОСТОРИ:
ІСТОРИКО-КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ**

У період глобалізації інформаційних потоків, стирання кордонів у їхній передачі та створення нових комунікативних мереж залишаються проблеми для реалізації принципу «вільна наука». На наш погляд, існують три взаємопов'язані сучасні виклики, які роблять історичне дослідження принципу «вільна наука» надзвичайно важливим.

Першим з них є сучасні дискусії щодо Open Science (Відкриту Науку), де Open Science розглядається як сучасний глобальний рух, який прагне зробити всі етапи наукового дослідження (дані, методологія, публікації, код програм) відкритими, доступними, сумісними та можливими для повторного використання. Це не просто технічна інновація, а глибока трансформація наукової парадигми. Сутність дискусій формується за різновекторними суспільними напрямками, серед них – етичний, економічний, соціологічний та політичний аспекти. Зокрема, у руслі етичного аспекту розглядається питання «Чи є знання, отримані за державні кошти, суспільним благом?» [7, с. 189]. З точки зору економіки важливим є питання: «Хто і як має оплачувати процес публікації та архівацію знань?» (Моделі Article Processing Charges (APC) vs. підписки) [8, с. 230]. У спектрі соціологічного диспуту сформувався питання «Як оцінювати вченого – за престижем журналу або за реальним впливом роботи? Як захистити авторські права?» [5, с. 91]. У свою чергу, політики різних світових країн, ЄС (Plan S), національні уряди та фонди приймають мандатні вимоги відкритого доступу, що змушує всю систему наукового обігу адаптуватися.

Open Science є прямим спадкоємцем та новою формою ідеалу «вільної науки». Дослідивши історичну боротьбу за відкритість, можна краще зрозуміти мотиви, опір та можливі шляхи реалізації сучасних ініціатив.

Наступним суттєвим викликом для реалізації принципу Open Science є подолання кризи репозитарної моделі. Традиційна модель, де бібліотеки (університетів, інститутів) купують підписки на дорогі наукові журнали у

комерційних видавців (Elsevier, Springer Nature, Wiley тощо), зазнала системної кризи. Її проявами є експоненційне зростання цін на підписки, що перевищує інфляцію та бюджети бібліотек («serials crisis») [9, с. 20]. Концентрація ринку в руках кількох видавничих гігантів створює монополію, що породжує парадокс, коли дослідники (як автори та рецензенти) безоплатно передають свої результати видавцям, а потім їхні ж установи мусять дорого купувати до них доступ [11, с. 95]. Суспільство двічі оплачує науку: через фінансування досліджень і через підписки. Більше того, науковці, щоб продемонструвати результати своєї діяльності, змушені оплачувати кошти видавцям, які викупили право на друк результатів наукових досліджень.

Таким чином, ця криза є логічним наслідком відходу від початкових комунікативних ідеалів наукового співтовариства. Історичний аналіз показує, як наукова комунікація з інструменту співпраці перетворилася на потужну комерційну індустрію і як спроби подолати це є повторенням історичних циклів боротьби за контроль над каналами поширення знань.

Дорогі підписки роблять сучасну наукову літературу недосяжною для дослідників та установ з країн, що розвиваються, а також для малих підприємств, неурядових організацій, лікарів та громадськості. Це поглиблює науково-технологічне провалля. Навіть у межах країн із розвиненою наукою доступ обмежений стінами університетів, що позбавляє суспільство можливості критично оцінювати результати досліджень, які воно часто фінансує.

Авторське право та правила видавців часто обмежують легальне поширення, цитування та повторне використання матеріалів, гальмуючи інновації.

Проблема доступу – це ядро історичного концепту «вільної науки». Дослідження того, як вчені минулого (в епоху листів або ранніх журналів) долали просторові та соціальні бар'єри для обміну знаннями, може дати концептуальні підказки для вирішення сучасних проблем цифрової нерівності.

Сучасна ситуація – це не менш драматичний етап у тривалій історичній боротьбі між ідеалом вільного поширення знань і силами, що прагнуть його контролювати (комерційними, політичними, інституційними). В історичному минулому кризи репозитарної моделі та глобальна нерівність доступу наочно демонструють, що технологічний прогрес, зокрема інтернет, сам по собі не гарантує реалізації ідеалу «вільної науки». Його втілення вимагає свідомих інституційних рішень, нових соціальних норм та етичних кодексів, сформованих на основі глибокого розуміння минулого досвіду. Тому історико-комунікативне дослідження генезису цього принципу стає не просто академічним завданням, а необхідним інструментом для розуміння сучасних процесів та вироблення ефективних стратегій майбутнього науки.

Існує необхідність історичного поглиблення дослідження для розуміння сучасних викликів. Без глибокого історичного аналізу сучасні кризи в науковій комунікації можуть сприйматися помилково – як унікальні та безпрецедентні, що призводить до неефективних або наївних рішень. Історичне поглиблення сприяє деконструкції «спонтанності» сучасних явищ.

Сучасні явища, такі як плата за публікацію (APC), влада видавничих гігантів чи боротьба за препринти, не виникли з нічого. Вони мають глибокі історичні аналоги. Зокрема, APC можна розглядати як сучасну трансформацію моделей фінансування наукових видань XVIII–XIX ст. (передплата, патронаж) [4, с. 33]. Концентрація видавничого ринку повторює логіку інституційної централізації контролю над комунікацією, яка спостерігалася з формуванням національних академій [1, с. 45]. Рух препринтів прямо наслідує практику розсилки «листів» та «циркулярів» у Республіці Вчених для швидкого встановлення пріоритету [3, с. 35]. Без історії ми ризикуємо «винаходити колесо» або боротися з симптомами, не розуміючи довготривалих системних причин.

Дослідження історії розвитку науки сприяє розпізнаванню циклічності та повторюваних конфліктів, дає можливість уникнути їх. Циклічна боротьба між відкритістю та закритістю, співпрацею та конкуренцією, громадським благом та приватним контролем. Наприклад, конфлікт Ньютона та Лейбніца – це ранній приклад боротьби за пріоритет та контроль над науковим нарративом [10, с. 61]. «Залізна завіса» в науці – радикальний приклад того, як політика може паралізувати ідеал вільного обміну [2, с. 79]. Кризи доступу до журналів відбувалися й раніше, наприклад, у XIX ст. з причини високої вартості міжнародних видань [6, с. 70].

Таким чином, сучасні дебати про Open Science – не перша, а чергова фаза цієї вікової боротьби. Історичний аналіз дозволяє визначити, що в ній є принципово нового (масштаб, цифрові технології), а що є повторенням старих моделей у новому антуражі.

Список використаних джерел

1. Бойко А. М. Інституціалізація науки як чинник контролю знання: історичний нарис. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія*. Київ, 2017. Вип. 2 (3). С. 45–51.
2. Гриценко О. В. Політичні аспекти міжнародної наукової комунікації в період «холодної війни». *Наукові записки НаУКМА. Серія: Філологічні науки*. Київ, 2019. Вип. 15. С. 78–85.
3. Даниленко В. І. Від листів до препринтів: еволюція швидких форм наукової комунікації. *Наука та наукознавство*. Київ, 2021. Вип. 112(2). С. 34–49.
4. Захаров Є. О. Економічні моделі наукового видавництва: від патронажу до відкритого доступу. *Інтелектуальна власність в Україні*. Київ, 2018. Вип. 5. С. 28–35.
5. Калінін Г. М. Соціологія науки: між нормою відкритості та інституцією власності. *Філософська думка (Спецвипуск)*. Київ, 2020. С. 89–102.
6. Коваленко Л. П. Кризи наукового комунікування у XIX столітті: історичні паралелі з сучасністю. *Український історичний журнал*. Київ, 2020. Вип. 4. С. 67–81.
7. Міщенко Р. М. Відкрита наука як суспільне благо: етико-філософський вимір. *Філософія освіти*. Київ, 2021. Вип. 27(1). С. 188–205.

8. Пилипчук В. Є. Фінансові моделі відкритого доступу: проблеми та перспективи для України. *Наукові перспективи*. Київ, 2022. Вип. 8(26). С. 225–238.

9. Рижак С. А. Криза репозитарної моделі наукових публікацій: причини та шляхи подолання. *Бібліотечний вісник*. Київ, 2020. Вип. 3. С. 12–21.

10. Шевченко І. Ю. Конфлікт Ньютона та Лейбніца: боротьба за пріоритет і формування норм науки. *Історія науки і біографістика*. Київ, 2016. Вип. 1. С. 55–67.

11. Яцишин О. В. Олігополія наукових видавництв та її вплив на розвиток науки. *Економіка розвитку*. Київ, 2019. Вип. 20(3). С. 91–99.